

Håndværk og middelstand

Af Henning Poulsen

Nedenstående gengives professor dr.phil. Henning Poulsens indlæg som 1. officielle opponert ved forsvaret den 24. februar 1989 af arkivar Jørgen Finks disputats »Middelstand i klemme? Studier i danske håndværkeres økonomiske, sociale og organisatoriske udvikling 1895-1920«. Oppositionen aftrykkes nedenfor let forkortet og omarbejdet med hensyntagen til den drøftelse, der fandt sted under handlingen.

I 1931 foranstaltede Socialministeriets Arbejdsudvalg et rundspørge til en række brancher – deriblandt adskillige håndværksfag, som formodedes at være i klemme. De blev spurgt, hvad årsagen var til deres vanskeligheder, og i de fleste fag gik mestre og fagforeninger sammen om svaret. Hovedproblemet var, om vanskelighederne var forbigående – en følge af verdenskrisen – eller om det simpelthen var den tekniske udvikling, som gik dem imod. Da vi i kredsen finder så idag eksotiske fag som bødkere, gørtlere, glasslibere, flaskemagere, karetmagere og barokforyldere, måtte vi vel vente, at en hel del af dem indrømmede, at de var i færd med at blive indhentet af industrialiseringsprocessens ubønhørlige gang. Enkelte elementer af det finder vi også. Bødkerne kunne f.eks. vanskeligt komme uden om, at den omsiggribende anvendelse af metaltønder og andre nye emballager indskrænkede deres arbejdsområde. Men i hovedsagen præges de ialt 28 indberetninger af, hvad vi kan betegne som en stædig optimisme. Små fejl, som kunne og burde rettes, ville bringe fagene på fode igen. Var faget i klemme, var dets håndværksmæssige stolthed og selvfølelse i det mindste ikke død.

For nu at blive ved bødkerne, der også indgår i præses' undersøgelse, forklarede de blandt andet, at de var trængt af det, der var endnu værre end de hyppigt omtalte uorganiserede mestre, nemlig fuskerne. For smørdritlernes vedkommende var problemet, at materialerne nu var blevet så gode, at dette foragtelige folkefærd kunne samle dem, omend resultatet naturligvis blev derefter. »Vi kan ikke tilbageholde en Bemærkning, skrev de 4 bødkerorganisationer, om det uforståelige i, at Mejerierne – for faa Øres Gevinst – vil benytte en saa daarligt fremstillet Emballage, saa den

bevislig skader Smørrets Renomé.« Her som ellers høres en tone af moralsk forargelse over sædernes forfald. Karetmagerne kunne forveksles med moderne miljøforkæmpere, hvor de i 1931 talte om »det Utal af Automobiler, som Landet efterhaanden fyldtes med«, Anskaffelse af Automobil, hævdede de i samme skrivelse, er utvivlsomt medvirkende Aarsag til mangen Landbrugers svigtende Modstandsevne over for den herskende Krise.« De nye automobil-samlefabrikker var, hedder det simpelthen, »til ubodelig Skade for landet i Almindelighed«. Meget kunne dog være vundet, var det ikke for tidens ustyrlige jag. En færdig bildør blev solgt for 260 kroner. En dansk karetmager kunne godt have leveret den samme dør for kun 110 kroner. »Men Kunden kan som Regel ikke vente 8 Dage, den Tid, det tager Karetmageren at fremstille den.«

De foreslåede foranstaltninger var naturligvis told og reguleringer af forskellig art, omend gulddrammefabrikkerne anså det for et stort skridt frem – »ville vore Arkitekter angive Smagen i en anden Retning med bredere Lister og mere Barok«. Så var spørgsmålet jo, hvordan man fik dem til det. Kun et enkelt fag, flaskemagerne, erkendte, at deres tid var forbi. 200 mand havde de haft beskæftiget, alle ved Kastrup Glasværk, hvor de fremstillede ølflasker. Men i 1927 havde maskinerne taget over, så der nu kun var 9 mand tilbage, og nogen mulighed for at opretholde faget på dette spinkle grundlag så de ikke.

Det er dette betrængte håndværk, præses har behandlet i sin afhandling, og selvom han har taget en periode op, der ligger nogle årtier tilbage – perioden fra 1895 til 1920 – er problemet det samme. Det gamle hæderkronede håndværk blev konfronteret med industriens masseproduktion. »Middelstand i Klemme?«, hedder bogen, og hvis dens aktører havde kunnet læse den, ville de nok have bifaldet, at den i det mindste afsluttes med et spørgsmålstegn. Var den håndværksmæssige middelstand virkelig i færd med at blive klemt inde mellem den voksende industri på den ene side, den organiserede arbejderbevægelse på den anden? Afhandlingen er i sin helhed en påvisning af, at slet så enkelt forholdt det sig i hvert fald ikke.

Præses har taget udgangspunkt i Karl Marx's koncentrations- og elendighedsteorier. Ifølge den første ville produktionsmidlerne blive koncentreret på stadig færre hænder. De store virksomheder ville konkurrere de små ud – industrien således håndværket. Ifølge den anden ville konsekvensen være, at middelstanden, blandt andet håndværksmestrene, ville blive proletariseret, og de ville da gå sammen med arbejderbevægelsen imod kapitalen og bringe dens herredømme til ophør. Kapitalismen ville således med nødvendighed afskaffe sig selv. Denne teori rejser afhandlin-

gens to hovedspørgsmål, som er behandlet i hver af bogens to dele. Første del handler om, hvordan håndværkets udvikling faktisk var, anden del, hvordan håndværksmestrene gennem deres organisationer reagerede på den. Herunder ikke mindst, om der var forskel på de små og de store mestre.

At gennemgå samtlige håndværksfag er en uoverkommelig opgave, og præses har derfor valgt at begrænse undersøgelsen til de 18 største, som tilsammen omfattede tre fjerdedele af samtlige virksomheder. De inddeles i tre grupper: fag, der var i vækst, fag der stagnerede og endelig fag, der var i tilbagegang.

Til de første hørte i næringsmiddelbranchen bagere, slagtere og mejerier, i byggefagene murere, tømrere, snedkere og malere, i metalområdet blikkenslagere og smede og endelig barbererne. Så forskellige de end var, havde de alle det tilfælles, at de ikke lå i konkurrence med de store virksomheder. De arbejdede for et lokalt marked, hvor stordriftens fordele var små. At nogle af dem, f.eks. maskinsnedkerne, fik mulighed for at bruge små elektriske maskiner, tillægges derimod ingen afgørende betydning. Noget fælles mønster i udviklingen af den sociale struktur i disse fag var der ikke. I byggefagene viste væksten sig især blandt de små mestre, mens der kom flere svende i barberstuerne.

Som stagnationsfag karakteriseres to små fag, der netop holdt stillingen. Urmagerne, fordi de helligede sig reparation og salg og således ikke konkurrerede med industrien, sadelmagerne fordi de fandt et nyt arbejdsområde som tapetserere, dvs. møbelpolstrere. Omkring århundredskiftet gjorde de også et forsøg på at nyttiggøre sig den nye industri gennem et københavnsk fællesforetagende, der kaldte sig »Sadelmagerne og Tapetserernes Aktie-Damp-Gulvtæppe-Bankmaskine«. Der var anderledes sving over navnene dengang end over de sølle bogstavforkortelser, vi idag må klare os med.

Til sidst følger nedgangsfagene, 6 ialt. De små vind- og vandmøller bukkede i stort tal under i konkurrencen med de store dampmøller. Skrædderne tabte marked til konfektionsindustrien. Endelig bevirkede overgangen fra træ til metal, at bødkerne og vognmagerne, dvs. hjul-, vogn- og karetmagere gik trængselstider imøde. Nogle af disse fag, f.eks. skomagere, fik hjælp af salg og reparationsarbejder. Men det var ikke nok til at rette situationen op.

Helhedsbilledet kan kortest udtrykkes sådan, at ganske vist var konkurrencen fra industrien, den udenlandske såvel som den indenlandske, en faktor, som ikke var til at spøge med. Men den gjorde sig kun gældende på visse områder, så en række håndværksfag i den behandlede periode fik del

i den almindelige højkonjunktur. Blandt de hårdest ramte var foruden hjemmeindustrien især nogle af de gamle landhåndværk, så alt i alt kan man også tale om en urbanisering af håndværkene. Samlet var der en fremgang i antallet af håndværksmestre, omend tallet ikke holdt trit med den almindelige vækst i befolkningen. En særlig undersøgelse er viet deres indtægtsforhold, og den viser med de usikkerheder, der nu engang er knyttet til sådanne forhold, at mestrene omkring 1. verdenskrig havde indtægter, der lå adskilligt højere end svendenes og også en del over gennemsnittet i hele samfundet. Nogen proletariseringssproces finder man derfor ikke spor af.

Afhandlingens anden del er viet organisationsdannelsen fra ophævelsen af de gamle laug i 1862 og frem til 1920'erne. Igen er undersøgelsen i hovedsagen koncentreret om de 18 største fag. Her tegner der sig et særdeles kompliceret mønster af organisationer på forskelligt plan og med forskelligt formål. Geografisk spændte de fra lokale over regionale til landsdækkende sammenslutninger, ind imellem brudt af kulturgeografiske, i praksis ofte sociale skillelinier, så f.eks. håndværkerne i landdistrikterne dannede deres egne foreninger. Mønsteret varierede stærkt fra det ene fag til det andet. Men et gennemgående træk var, at det var svært at få tilslutning til organisationer, der omfattede mere end det enkelte fag. En murer opfattede sig som murer og ikke som håndværker i almindelighed. Han så et interessefællesskab med andre murere, men ikke med smede eller skræddere, et forhold der langthæn forklarer, at tidens forsøg på at rejse særlige middelstandsbevægelser led så krank en skæbne.

Der sondres i afhandlingen mellem to typer af organisationer, hhv. erhvervsorganisationer, der varetog faglige interesser, og klasseorganisationerne, hvor Dansk Arbejdsgiverforening hurtigt blev den dominerende. Det er den sidstnævnte type, der især har interesseret præces, og her kommer det undersøgelsen til gode, at der fra første færd er foretaget en sontring mellem tre hovedgrupper.

For det første var der de såkaldte alenemestre, som ikke havde lønnet medhjælp og derfor heller ingen arbejdsgiverinteresser. Tværtimod måtte de faktisk være interesseret i, at svendelønnen, som konkurrenterne skulle betale, og dermed fagets priser kom til at ligge så højt som muligt. At små barbermestre støttede svendene under en arbejdsconflikt undrer os derfor ikke, mere at bagere uden medhjælp i en tilsvarende situation stod last og brast med deres større kolleger. Det sidste viser hen til det forhold, at erhvervs- og klasseinteresser godt kunne krydse hinanden, og at måske også en indarbejdet standsfølelse kunne lægge bro over sociale skel.

Den mellemste håndværksgruppe er virksomheder med 1-5 ansatte, den

højeste dem med 6 til 20 medarbejdere. Hvad der ligger derover regnes som industri. Egentlig ville præces helst have delt op efter, om mester selv tog del i den manuelle produktion eller om han kun tog sig af ledelsen og det forretningsmæssige. Men en sådan sondring tillader statistikken ikke. I stedet er gjort den ikke urimelige forudsætning, at den første gruppe, kaldet småmestrene, i almindelighed var at finde på værkstedet eller byggepladsen, mens den anden, de mellemstore mestre, mødte deres største problemer ved skrivebordet og undertiden ønskede, at regnskaberne kunne klares med en hammer. Skarp var grænsen mellem de to grupper naturligvis ikke. Men de repræsenterer dog større og mindre firmaer, som det er rimeligt at tillægge en større og mindre grad af arbejdsgiverinteresse og måske også et forskelligt forhold til industrien.

Gennemgangen af de standpunkter, der kommer til udtryk i de enkelte fags organisationer, viser da også, at tilslutningen til Dansk Arbejdsgiverforening var et omstridt emne, og at drivkraften var de mellemstore mestre. Småmestrenes holdning karakteriseres som defensiv. De var villige til at gå ind i arbejdsgiverforeningen, når fagforeningerne var i fremmarch, men i stort tal forlod de den igen i mere rolige perioder. Ikke desto mindre når præces i sine statistiske beregninger til det resultat, at organisationsprocenten i Dansk Arbejdsgiverforening var højere blandt småmestrene end blandt de mellemstore mestre – Det skal jeg siden vende tilbage til.

Lad mig som afslutning på denne korte gennemgang citere præses's konklusion på s. 392; »Håndværksmestrene kom som gruppe ikke i klemme i industrialiseringsprocessen i perioden 1895-1920. Der var ganske vist forskel fra fag til fag, men ingen af de store håndværksfag var ude for nogen ruinerende udvikling.« Svaret på titlens spørgsmål er altså kort udtrykt et nej.

Der mangler dog endnu i præsentationen at gøre opmærksom på de mikrofiches, der er sat ind i en lomme bag i bogen. De gengiver afhandlingens andet bind, som der desværre ikke var midler til at få trykt. De gengiver det grundlæggende talmateriale, som afhandlingens mange tabeller hviler på, og er også interessante, fordi de rummer en række kritiske kommentarer til de ingenlunde uproblematisk talstørrelser, præces har bearbejdet. De forbehold, det giver anledning til, er i alt væsentligt nævnt i den trykte første del. Men der er dog undtagelser, som jeg skal komme ind på senere.

For at karakterisere afhandlingen som helhed er det nok vigtigt at gøre sig klart, at den så at sige står og vipper mellem to interessefelter. Håndværksmestrene er bogens hovedpersoner, og de er dels betragtet som mid-

delstand, dels som håndværkere. Som bemærket i indledningen udsprang præses's interesse for emnet af hans tidligere arbejder om middelstanden og de forsøg, der omkring 1. verdenskrig blev gjort på at organisere den politisk. Det er spørgsmålet om, hvorfor dette ikke rigtig lod sig gøre, der har virket fascinerende, og bogen har da også et klart socialhistorisk sigte. Det fremgår imidlertid, at præses under arbejdet i høj grad også er blevet indfanget af emnets erhvervshistoriske perspektiv. Selvom udredningen af de enkelte håndværks organisationshistorie i hovedsagen hviler på den eksisterende, stærkt varierende litteratur om emnet, vidner alene de ialt 305 tabeller, der bruges til at beskrive den detaljerede udvikling i enkelte fag eller større og mindre grupper, om, at beskrivelsen af håndværkets udvikling er blevet interessant i sig selv.

Jeg vil gerne fremhæve dette sidste. For uanset de kritiske betragtninger jeg i det følgende skal anlægge, har bogen en ubestridelig fortjeneste i sin grundige kortlægning af de 18 udvalgte fag. Noget tilbundsående studium af de enkelte har præses naturligvis ikke kunne foretage. Men han har dog – ikke mindst gennem det store, kritiske arbejde med de ingenlunde uproblematisk statistikker fra erhvervs- og folketællinger – skabt et solidt grundlag for mere detaljerede behandlinger af emnet. Udpræget spændende læsning kan man næppe sige, at bogen er. Den har i høj grad fået form som en håndbog. Men det skal da også indrømmes, at det er en nyttig håndbog, en som ingen, der vil beskæftige sig med moderne håndværkshistorie, kommer uden om at bruge og forholde sig til.

Derfor kan man jo nok spørge, om det også havde været nødvendigt at bringe helt så mange tabeller. En del dubletter har faktisk sneget sig ind. Slår man f.eks. op på s. 121, kan man i tabel 92 finde gennemsnitsindtægten i 1915 og 1920 for blikkenslagere, snedkere, malere, tømrere og mure-re. Tilsvarende opgørelser findes under de øvrige fag. Men på side 223 finder man alle disse tal gentaget, samlet i en enkelt tabel, tabel 229. Og her er de oven i købet blevet meningsfulde, fordi vi har fået noget at sammenligne med. Når en maler i 1915 havde en årsindtægt på 1517 kr., var det så meget eller lidt, spørger man uvilkårligt. Først ved den sammenligning, der kommer i anden omgang – med arbejderlønninger og gennemsnitsindkomster iøvrigt, kan vi se, at det egentlig var ganske pænt. Jeg tror, præses havde stået sig ved at gemme indtægtsforholdene til den samlede behandling af alle fag. Det samme gælder de tabeller over indtægtsspredningen, som også er anbragt ved de enkelte fag og gentaget senere. På den måde kunne dog nogle tabeller være sparet, uden at noget var gået tabt.

Om indtægtsforholdene skal jeg iøvrigt ikke sige andet, end at den hvi-

ler på skatteansættelserne og derfor rummer en usikkerhed. Ikke blot den almindelige, vi kender så godt. For håndværksmestrenes vedkommende må vi regne med, at tallene rummer andet end forretningens overskud. Mange var f.eks. også husejere med ikke uvæsentlige lejeindtægter. Gør vi den rimelig forudsætning, at det især gjaldt de mest velbærgede, er indtægtsspredningen blevet noget større end den, der ville været fremkommet, hvis vi kunne isolere de rene indtægter af håndværket. Men selvfølgelig er den samlede indtægt det korrekte mål for de sociale forskelle, præses har villet have frem.

Som enhver fodboldinteresseret vil vide, er det en gylden regel, at hvis forsvaret er kompakt inde i straffesparkfeltet, gør man klogt i at spille bolden frem på fløjene. Jeg skal derfor ikke søge at bestride det, når præses f.eks. på s. 91 skriver, at der i 1925 var 707 slagtermestre og 722 bagermestre i København. Usikkerheden er der taget højde for, og den kan iøvrigt ikke for nogen betragtning invalidere tallene. Lidt lettere bliver det at komme frem, når vi dykker lidt ned i opponens fundgrube, forklaringer på mere perifert behandlede emner.

Kapitel 2 om hjemmeindustrien kan jeg ikke læse uden at komme til at tænke på, hvad Storm P. engang sagde: »Jeg kan tre sprog: fransk vask og strygning«. De samme ord bruges nemlig på s. 48, hvor det forklares, hvorfor antallet af hjemmesyersker gik ned. Foruden den i almindelighed gældende tendens til fabriksmæssig fremstilling forklares nedgangen med svigtende tilgang af arbejdskraft. Præses taler om en ændring i beskæftigelsesmønstret for de unge piger: »Hvor det omkring århundredskiftet havde været almindeligt, at de sad hjemme (ofte hos forældrene) og ernærede sig ved syning, fransk vask og strygning eller lignende, indtil de blev gift, ændredes mønstret til, at de i stigende grad søgte lønnet arbejde i byerne på fabrik, kontor eller i butik.« Bortset fra, at denne udvikling ikke er veldokumenteret af den litteratur, der henvises til, ser præses helt bort fra den største gruppe, nemlig dem, der efter konfirmationen blev tjene-stepiger. Så det er problematisk, om der har været tale om, at tilgangen af hjemmesyersker svigtede. Påvist er det i hvert fald ikke.

Et tilsvarende ræsonnement finder vi i kapitel 4, der i almindelighed beskriver håndværk og industri i perioden. Ligesom hjemmeindustrien har forekommet præses ubehagelig, fordi den bryder ind i håndværksstatistikkerne, så gælder noget lignende for de kombinerede virksomheder, hvor håndværket kun er en del og måske endda kun en mindre del af hovedpersonens erhverv. Til dem, der kombinerede håndværk og landbrug, har præses fundet det ganske rammende udtryk »halve husmænd«. De er besværlige at have med at gøre, fordi aktivitetens omfang ikke svarer til an-

tallet af hovedpersoner, og jeg tror da også, det er med glæde, han på s. 57 i tabel 18 konstaterer, at de »halve husmænd«s antal fra 1897 til 1925 faldt fra 11.500 til 2.100. Så er de da nogenlunde af vejen, og alt ville have været godt, om ikke byernes kombinationer af håndværk og handel var vokset tilsvarende. Det er også godt for præses's tese om, at håndværket klarede sig ganske godt, at den markante nedgang i landhåndværkere i betydeligt omfang kun kostede de »halve husmænd« livet. Så bliver tabene jo kun halvt så store. Men hvorfor sank deres tal så drastisk?

I første omgang gives der ingen forklaring på det. Men til sidst, i sammenfatningen på s. 67 står der følgende: »Det var især den sociale differentiering på landet med fremvæksten af en husmandsklasse, der kunne leve af jorden, som fik betydning for, at størsteparten af de oprindeligt dominerende erhvervskombinationer landbrug-håndværk forsvandt.« Jeg går ud fra, at denne konstatering er inspireret af periodens nye husmandslovgivning, hvorefter der udstykkedes til større brug end før.

Men glemmer præses ikke, at det jo ikke i sig selv medførte, at de gamle småbrug forsvandt? Af tabel 11 s. 54 fremgår det, at antallet af brug under 1 td. hartkorn steg fra 98.000 i 1904 til 103.000 i 1920. Måske de største af dem har kunnet ernære en familie, og måske der er blevet færre af de små, som ikke kunne. Så meget færre, at det kan tillægges væsentlig betydning for, at håndværkssk kombinationerne faldt til en femtedel? Det fordrer i det mindste en påvisning.

En bedre forklaring på landhåndværkets såvel som på hjemmeindustriens tilbagegang forekommer der mig at ligge i den stigende professionalisering, der beskrives i andre sammenhæng, og jeg tror, udviklingen var trådt mere markant frem, hvis ikke statistikken havde været indrettet, som den nu engang var. Begrebet landdistrikter dækkede alt, hvad der ikke var købstæder. Herunder også stationsbyerne og forstæderne, som i erhvervsmæssig sammenhæng var knyttet til byerne. I de rene landdistrikter må vi regne med, at håndværket gik mere tilbage, end de foreliggende tal viser, som præses jo også andetsteds er inde på. Og vi må regne med, at urbaniseringen medførte en ret gennemgribende omstrukturering af markedet. Selv de landhåndværkere, der klarede sig godt, f.eks. murere og tømrere, er vel i stort tal vandret, bogstaveligt eller statistisk, fra landsbyerne til stationsbyerne og forstæderne. Det kan vi ikke se af de samlede tal.

Lad os gå lidt tilbage i kapitlet til siderne 51 til 54, hvor der tegnes et bredere billede af befolknings- og erhvervsudviklingen. I tabel 9 på s. 53 fremgår det, at håndværk og industri tilsammen fastholdt deres andel af den samlede arbejdsstyrke på mellem 28 og 29 %. At væksten fandt sted i

de store virksomheder, altså i høj grad industrien, fremgår af det følgende afsnit. Selvom håndværket hævdede sig, kunne det ikke følge med i den stærke befolkningsudvikling. Så langt, så godt. Men det siger i sig selv ikke noget afgørende, da håndværkets prisrelationer og produktivitetsudvikling jo også var bestemmende for dets samfundsmæssige vægt. Derfor får vi også på s. 54 i tabel 10 en oversigt over erhvervenes bidrag til den samlede bruttofaktorindkomst. Lad os se lidt nærmere på denne tabel.

Umiddelbart er det forvirrende, at der nu opereres med helt andre årstal end i den foregående tabel over erhvervsfordelingen. Forklaringen er, at der for en gangs skyld er tale om en tabel, præses ikke selv har opstillet udfra grundmaterialet. Den er hentet fra Svend Aage Hansens »Økonomisk Vækst i Danmark«, og det kan næppe siges at være noget lykkeligt valg. Hvor erhvervsfordelingen opererede med folketællingsårene 1901, 1911 og 1921, får vi her præsenteret bruttofaktorindkomsterne i 1894, 1904, 1914 og – ret ulogisk – 1922. Det sidste år er i enhver henseende et dårligt valg. Det var bunden af fredskrisen, og i forhold til både 1921 og 1923 var der tale om kraftige forskydninger i sektorbytteforholdet. Det bevirker blandt andet, at landbrugets andel på kun 23 % ligger et par under det typiske for disse år. I en sammenligning bagud i tid, er det også kedeligt, at Sønderjylland nu er kommet ind i tallene, skønt det næppe her forrykker noget væsentligt.

Endnu mere forvirrende er det dog at se, at tabel 10 deler erhvervene op på en helt anden måde end tabel 9. Hvor Håndværk og industri her var slået sammen, er de nu delt op i tre grupper. Den første hedder »Håndværk og offentlige værker« – en ganske ejendommelig sammenstilling – den anden »Industri«, den tredje »Byggeri og anlæg«. Ser man nøjere på Svend Aage Hansens beregningsgrundlag, vil man se, at han har brugt ordet håndværk i en helt anden betydning end den, der er brugt i afhandlingen. Byggefagene er holdt ude, og alle virksomheder med over 5 ansatte er regnet som industri. Håndværket er altså her defineret som små fremstillingsvirksomheder uden for byggefagene.

Det kunne meget vel have ladet sig gøre at finde rimelige tal udfra Svend Aage Hansens beregninger. Bag i bind 2 er aftrykt de grundlæggende tal, som er brugt til hans tabeller. Nu er det selvfølgelig lidt hårdt at ville pålægge præses mere regnearbejde, end han allerede har gjort. Men det tager ikke en hel time at omsætte f.eks. tallene fra 1901, 1911 og 1921 til procenter. Og ydermere er disse tal så specificerede, at det kan lade sig gøre at sætte dem sammen i meningsfyldte kategorier. Svarende til sprogbugen i tabel 9 kunne det igen have ladet sig gøre at slå håndværk, indu-

stri, byggeri og offentlige værker sammen. Men der kunne også være udskilt andre og nok så interessante kategorier.

F.eks. det, Svend Aage Hansen kalder håndværk, dvs. alenemestrene og de små mestre udenfor byggefagene. Det er ikke hele håndværket. Men det er dog en gruppe, der har haft præses's særlige interesse. De betegnes et sted som »den egentlige middelstand«. Havde det ikke været ganske interessant at se, hvordan en sådan gruppe små firmaers samfundsmæssige tyngde udviklede sig?

Det må stadig erindres, at præses har foretaget et kunstgreb ved at begrænse sig til de 18 største fag. Et nødvendigt kunstgreb – indrømmet – men dog et, der efterlader nogle spørgsmål. Kunne man ikke tænke sig, at udviklingen har formet sig gunstigere for disse end for de øvrige fag? Kunne man ikke tænke sig, at der var et stadigt frafald fra halen af feltet, at netop småfag i stort tal bukkede under? Jeg tvivler f.eks. om, at possementmagerne har fået nogen særlig andel i periodens gode konjunkturer. I Svend Aage Hansens tal, så usikre også de er, har vi dog i det mindste en beregning, der overskrider afhandlingens grænse og måske kan være et korrektiv. Gør vi tallene op i folketællingsårene, viser de en nedgang fra 10 % af bruttofaktoringkomsten i 1901 til 7½ % i 1921. Det vil sige, at deres relative vægt er reduceret med en fjerdedel. Går vi ud fra beregningen i faste priser, kan vi på den anden side se, at udviklingen her svarer ret nøje til beregningen i løbende priser, så der er ikke tale om, at sektorbytteforholdet er forringet. Og deres amlede indtjening i faste priser viser da også en forøgelse på 50 %. Jeg er så meget mere forundret over, at præses ikke har arbejdet med disse tal, som de faktisk tegner et billede, der svarer ganske godt til hans teser.

Lidt anderledes forholder det sig nok, når vi kommer til byggefagene. Dem karakteriserer præses som fag i vækst. Men de viser faktisk en større tilbagegang i andel af nationalproduktet, fra 5,4 % i 1901 til kun 3 % i 1921 målt i løbende priser. Nu var byggevirksomheden stærkt svingende, så måske en nærmere undersøgelse af hele perioden, ville have rettet billedet op. Jeg synes i hvert fald, præses burde have undersøgt det. Sandsynligvis havde det været en fordel, om det oversigtsprægede kapitel 3 var rykket frem til slutningen af 1. del. Så havde det været oplagt at sætte dets større betragtninger i forbindelse med resultaterne fra undersøgelsen af de 18 fag og stille spørgsmålet, om de harmonerede med hinanden.

Jeg vil nu vende mig til bogens 2. del, som behandler organisationsdannelsen. Der skelnes her mellem to sæt, nemlig erhvervsorganisationer og arbejdsgiverorganisationer, og fremstillingen bærer præg af, at præses mest har interesseret sig for de sidste. Ganske vist er der nok brugt flere

sider til at beskrive erhvervsorganisationerne. Det følger af, at de udgjorde et så stort og broget mønster, og der ligger absolut en betydelig fortjeneste for præses i at have gjort dette mønster så klart og overskueligt, som det nu engang kan blive.

Men her forekommer det mig også, at præses er standset op. Det er ganske interessant at læse om de mangfoldige bestræbelser, der blev udfoldet, og de resultater og typer af resultater, de gav. Men tilbage sidder man alligevel med det spørgsmål på læben, hvorfor den erhvervsmæssige organisering fik så stort et omfang. hvorfor meldte man sig ind i dem, og hvorfor blev man stående i dem trods den stærke kritik, der f.eks. var af den største – Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk? Momentvis hører vi om det, men nærmest kun i bisætninger. Under ét fag ser vi nævnt en prisaftale, under et andet en fælles rabat hos grossisterne, og under 1. verdenskrig er det nævnt, at malerfaget havde et godt hold på sine medlemmer, fordi det administrerede tildelingen af de knappe materialer, og at Industrirådet vandt frem i kraft af den dominerende stilling, dets formand Alexander Foss havde i Den overordentlige Kommission.

Vi forstår således nok, at erhvervsorganisationerne havde nogle funktioner. Men noget systematisk overblik over dem får vi ingen steder.

Hvis vi tager udgangspunkt i de lokale eller mere omfattende prisaftaler, så forekommer det mig også, at vi får et klarere svar på, hvorfor flerfaglige organisationer blev mere uinteressante, ja måske oven i købet uønskede. Hvis nemlig bagerne i Odense var enedes om at tage samme priser for brødet, kunne den nok ligge nogle øre højere, end hvis de konkurrerede på livet løs. Men hvilken fordel kunne de have af, at smedene gjorde det samme, så det blev dyrere at få maskinerne repareret? Eller hvis malerne gik sammen, så det blev dyrere at få forretningen fikset op? Ja eller, hvis møllerne enedes om at sætte prisen på mel i vejret? Mig forekommer det, at det enkle svar på, hvorfor laugsbevægelsen og lignende led nederlag, simpelthen er, at der mellem de forskellige håndværksgrupper var få fælles og flere modstridende interesser.

Vender vi os derpå til arbejdsgiverorganisationen, står vi i den modsatte situation. Mens vi kun fik et dunkelt svar på, hvorfor mestrene sluttede sig til erhvervsorganisationerne, savner vi nu svar på, hvorfor de *ikke* gik ind i Dansk Arbejdsgiverforening. Der fremdrages en række tilfælde, hvor småmestrene opponerede. Deres holdning beskrives som konjunkturbestemt, så de gik ind i Arbejdsgiverforeningen, når fagforeningerne var i offensiven, men tabte interessen, når denne ebbede ud. Men hvorfor? Det får vi ikke at vide.

Anden del adskiller sig iøvrigt fra første ved, at der er knap så mange

tabeller. Men nogle er der, og blandt dem vel nok de mest problematiske i hele bogen. Jeg tænker på dem, der viser organisationsprocenterne i Dansk Arbejdsgiverforening.

De er så høje, at man uvilkårligt kommer til at tænke på østeuropæiske valgresultater. En del af dem passerer faktisk den magiske grænse 100 %, og præses bemærker da også straks, at der øjensynligt er noget galt. På side 296 kan man således i tabel 242 læse, at organisationsprocenten for tømrere i Århus var 117 i 1906. I 1914 var den skrumpet ind til sølle 53 %. Men nu var det til gengæld galt i Odense, hvor den var gået op fra 84 til 107 %. For slet ikke at tale om Ålborg, som toppede listen, idet ikke mindre end 143 % af byens tømrermestre stod som medlemmer af Dansk Arbejdsgiverforening i 1906. Det kan jo ikke passe. Men hvad er forklaringen, og hvilken vægt kan man i det hele taget lægge på den slags tal? Da fænomenet første gang optræder, på s. 296, skriver præses: »Formentlig ligger den væsentligste fejlkilde i DA's Håndbog, som ligger til grund for udregningen af organisationsprocenten, og som sandsynligvis har anført medlemmer, som ikke længere var erhvervsaktive, men der kan næppe være tvivl om, at organisationsprocenten rent faktisk har været høj.« Præses vil altså trods alt fastholde, at disse tal kan være retningsgivende. Næste gang, fænomenet optræder, er på side 305, hvor snedkerne i Randers har været så uforskammede at snige sig op på en organisationsprocent i 1914 på 103, og her noteres det i kommentaren med henvisning til det forrige tilfælde, at »tallene generelt må vurderes med et vist forbehold«. De kasseres altså stadigvæk ikke. Kommer vi så til smedene, bliver det helt galt, navnlig i Randers, hvor de jfr. s. 325 i 1914 nåede helt op på 165 %, og nu har præses en ny forklaring. Han er ikke i tvivl om, at der her er tale om, at arbejdsgiverforeningens medlemsgrundlag »var bredere end folketællingernes smede- og værkstedsrubrikker, og at der var en del industrielle virksomheder, der var medlemmer af smedeorganisationerne, men som ikke indgik i folke- og industritællingernes smede- og værkstedsrubrikker.« Det var altså endnu en forklaring. Den næste overskridelse, bødkerne som på s. 358 er opgivet til 150 % i Ålborg i 1914, får lov at passere uden kommentarer. I den efterfølgende generelle behandling af problemet gentages de nævnte forbehold, men stadig uden optræk til kassation. Kun på et enkelt punkt, hvor det drejer sig om sondringen mellem forskellige virksomhedsstørrelser på s. 371-72, går præses så langt som til at sige, at usikkerheden her er så stor, at – jeg citerer – »tallene højst kan indicere niveauet.« Mere forsigtigt kan man vel ikke udtrykke sig.

Og dog. Spørgsmålet er, om ikke organisationsprocenterne for de enkelte byer er i den grad vilkårlige, at de simpelthen burde være skrottet.

Blader vi om i grundmaterialet, som findes i 2. bind tabel VIII, 3 b, lægger vi først mærke til, at præces her i kommentarerne øverst på s. 586 tager betydeligt større forbehold for, hvor firmaerne skal placeres: »Den geografiske fordeling på de 2 hovedområder (P(rovinsbyer) og L(andedistrikter) har voldt vanskeligheder og har ikke kunnet gennemføres helt konsekvent. I nogle tilfælde mangler der oplysninger om adresse i byforeningerne, således at det ikke kan lade sig gøre at udskille evt. medlemmer i landdistrikterne. I andre tilfælde har det været usikkert, om forstadsmedlemmer boede inden eller uden for kommunegrænsen.« Det sidste problem er i og for sig let at løse. Forstæder ligger altid udenfor byens kommunegrænse. Det er derfor, de hedder forstæder. Jeg går ud fra, at præses har tænkt på de sikkert ret få tilfælde, hvor en håndværksmester har boet et sted og haft sit værksted et andet. De forrykker næppe noget.

Men ser vi på de enkelte tabeller, kommer sære ting for dagen. I alle de tilfælde, jeg har nævnt, hvor procenten overskred 100 og iøvrigt også i mange andre, er samtlige medlemmer under den enkelte by placeret under bogstav P, dvs. som hjemmehørende indenfor købstadsgrænsen, ingen under L, altså f.eks. i forstæderne. Jeg vil forære præses et enkelt tilfælde, bødkerne i Ålborg. Her betyder organisationsprocenten 150, at Arbejdsgiverforeningen havde 3 medlemmer, mens erhvervstællingen kun fandt 2. Det kan være en tilfældig fejl. Men i de øvrige ligger tallene fra nogle og tyve til nogle og halvfjerds. Her må fejlene have en systematisk forklaring. Så kan man ikke lade være med at studse over den høje barriere, kommunegrænserne åbenbart har dannet. Hvis en tømrer boede i Randers, har han været medlem af arbejdsgiverforeningen. Men boede han blot på den anden side af Gudenåen, i Krstrup eller Vorup, var han det ikke. Her som andre steder arbejdede forstadshåndværkerne for stort set samme marked som købstædernes, men organisatorisk skulle de altså konsekvent forholde sig på en helt, helt anden måde. Jeg vil vove at hævde, at præses har begået en systematisk fejl ved at regne forstadsmedlemmerne til købstaden og derefter sammenligne det samlede tal med tallene fra erhvervstællingerne, hvor forstæderne figurerer som landdistrikter.

Adskilligt mere lader sig forklare som forskelle i de to opgørelser. At organisationsprocenten lå højest i de største købstæder, lader sig naturligt forklare ved, at de havde lettest ved at skaffe medlemmer nok til en afdeling. Men det var jo også dem, der havde de største forstæder. Sorø og Stubbekøbing havde ingen. Endvidere bliver det forståeligt, at de kriminelle procenter over 100 slet ikke forekommer i København. Her var forstadsproblemet nemlig erkendt, og de fleste figurerer i statistikken udskilt

under Nordre Birk. Men problemet rækker videre til mere centrale dele af bogens teser.

Under gennemgangen af de enkelte organisationer, har præses konstateret en forskel i holdningen til Dansk Arbejdsgiverforening. Det var de mellemstore mestre, der gik ind for tilslutningen, mens de små var betænkelige og i visse tilfælde var dem, der gennemtrumfede en udmeldelse. Ikke desto mindre må præses med sorg konstatere, at organisationsprocenten faktisk var størst blandt småmestrene, dem med 5 eller færre ansatte. Det er et paradoks, og det virker i første omgang ganske overbevisende på læseren, netop fordi det ikke rigtig stemmer overens med afhandlingens hovedtese. I et sådant tilfælde går man altid ud fra, at forfatteren har været ekstra kritisk, men altså har måttet bøje sig for en uafviselige kendsgerning.

Men forudsætter vi nu, at en flok håndværksmestre fra forstæderne uberegtiget har sneget sig ind i købstædernes organisationsstatistik, er det et spørgsmål, om ikke også denne brik falder på plads. For selvom de ikke nødvendigvis svarer til gennemsnittet for de administrative landdistrikter, hvor firmaerne gennemgående var små, er det dog stadig rimeligt at regne med, at forstædernes firmaer var mindre end købstædernes. Kunne vi få dem drevet ud af byen, ja så er det et spørgsmål, om de ikke ville være så venlige at tage småmestrenes overrepræsentation i Dansk Arbejdsgiverforening med sig.

Som konklusion på dette afsnit vil jeg sige, at jeg tror, præses havde stået sig ved at være lidt mindre ambitiøs. Det kunne ved hjælp af vejvisere og skattebøger have ladet sig gøre at give en præcis kortlægning af de enkelte firmaer i udvalgte byer, og trods de tvivl, der måtte være om, hvor typiske de nu var, ville det nok have sagt en god del mere end de foreliggende tal.

Tilbage har jeg kun at gratulere præses med en præstation, der trods alt har bragt meget nyt og godt for dagen. Jeg tror, auditoriet har fået et indtryk af, hvor intrikate erhvervshistoriske studier kan være. Men ikke desto mindre vil jeg opfordre præses til at gå videre ad denne stenede vej og udnytte sit ubestridelige talent til videre forskning i håndværkets historie. Det er ikke blot en historisk specialitet. Sammen med landbrugets er nok håndværkets udvikling gennem tiderne den vigtigste ingrediens i det, vi tilsammen betegner som samfundsudviklingen. Uden det havde det moderne industrisamfund været utænkeligt. Jeg tænker ikke blot på, at håndværkere har fremstillet industriens prototyper, men også og i mindst lige så høj grad på den kvalitetsbevidsthed, der er udviklet her og siden overført til det øvrige samfund. Det er ikke tilfældigt, at også vi historikere regner det som en anerkendelse at sige: »Han kan sit håndværk!« Så lad mig slutte min kritik af præses med disse ord.